

**Algunes
formatgeres del
talaiòtic final al
Museu de Menorca**

Lluís Plantalamor

Mayurqa
(2005), 30:
453-464

ALGUNES FORMATGERES DEL TALAIÒTIC FINAL AL MUSEU DE MENORCA

Lluís Plantalamor Massanet*

*D'ençà de 1968 m'és grat comptar amb l'amistat i la confiança de W. H. Waldren. D'ell vaig aprendre a esforçar-me en l'estudi dels instruments per si mateixos, però també en el que ens diuen de l'home que els va utilitzar. Com sempre.
Lluís.*

RESUM: Es presenta un conjunt de ceràmiques utilitzades com a formatgeres, procedents de diferents jaciments de l'illa, que demostren que, almenys al Talaiòtic IV (sense descartar que se'n puguin localitzar exemplars més antics), l'elaboració del formatge era habitual com a forma de convertir la llet en un bé de consum de llarga duració.

PARAULES CLAU: Formatgera, Fitòlits, Talaiòtic.

ABSTRACT: This article presents a collection of pottery used to make cheese, which came from different sites on the island and shows that manufacturing cheese was a habitual form of transforming milk into a long-lasting, consumer good, at least during the Talayotic IV period (without ruling out the possibility that older models have yet to be discovered).

KEYWORDS: Making cheese, phytolith, Talayotic.

INTRODUCCIÓ

El primer intent d'estudiar globalment la ceràmica talaiòtica a Mallorca i fer-ne una classificació és una comunicació presentada al simposium de Deià de 1969 (patrocinat per William H. Waldren), que es va publicar posteriorment a la revista *Mayurqa* (Camps et al. 1969).

Posteriorment se n'han fet altres classificacions que varien poc d'aquesta primera síntesi (Fernandez-Miranda 1978). Nous materials apareguts han permès ampliar aquesta primera classificació, tant pel que fa a l'època del Talaiòtic Final (Rosselló, Plantalamor 1975) com per la ceràmica d'inhumació, sobretot després de l'excavació de Son Matge (Waldren 1970, 31-33) i la d'altres llocs com es Coval d'En Pep Rave, Sóller (Coll 1991), que en puntualitzaren aspectes poc coneguts en el moment del primer estudi citat.

* Director del Museu de Menorca.

Pel que fa a la cultura talaiòtica a Menorca, J. Hernández Mora (1948) en va elaborar una primera visió global, d'acord amb els coneixements del moment, que, tot i la manca d'una periodització clara de la prehistòria menorquina, presenta una síntesi prou aclaridora. Més recentment i en la línia de la primera classificació esmentada (Plantalamor, Rita 1979), encara que fonamentada en materials menorquins, es va presentar una nova classificació de les ceràmiques talaiòtiques de Menorca en el capítol dedicat a arqueologia de l'*Enciclopèdia de Menorca*.

Posteriorment s'han fet aportacions puntuals a aquesta classificació, especialment per a les fases Talaiòtic Final (Plantalamor, Rita 1986) i Talaiòtic Inicial, representada aquesta darrera fase per les darreres ocupacions de les navetes i les primeres ocupacions dels talaiots (Plantalamor 1991).

En aquests estudis no es coneixia encara una forma poc destacada a nivell tipològic, però especialment important per la seva funció. Presenta forma cilíndrica bombada, alta i oberta a la part baixa, tot i que en alguns casos és possible que tingui forma de casquet esfèric. A més, sempre presenta uns forats transversals característics. Aquesta forma, amb paral·lelismes clars a la península Ibèrica (Gómez Pantoja, Sánchez Montero 2003) i a la Itàlica (Puglisi 1959), permet constatar la seva relació amb l'elaboració de productes làctics i la seva funció de colador i formatgera.

RELACIÓ DE MATERIALS PER JACIMENTS

Trepucó (Maó)

Les excavacions portades a terme a partir de 1976 a Trepucó (angle NO del poblat Tanques de n'Hernández) permeteren localitzar diverses cases talaiòtiques adossades al talaiot perifèric, que foren reestructurades el 799 aC (Plantalamor, van Strydonck 1997, 63-64). La zona continuà en ús fins a la destrucció causada per la Segona Guerra Púnica (perdurant l'ocupació en alguns punts del poblat). Molt probablement les formatgeres localitzades poden situar-se cronològicament en la segona meitat del III segle aC (Plantalamor, Rita 1986).

1 (SN). Fragments (20) que permeten reconstruir un perfil complet d'una formatgera cilíndrica de parets bombades i perforades transversalment, de vora de secció arrodonida a la part superior i secció plana a la part inferior, de fang ocre i gris, fosc a l'interior, amb desgreixador càlcic.

Dimensions: diàmetre superior 0,112 m, diàmetre inferior 0,109 m, diàmetre màxim 0,134 m, altura 0,139 m.

2 (SN). Fragment de paret corba i bombada, de vora diferenciada, vertical i inclinada a l'interior, amb perforacions transversals al cos, de fang marró fosc i desgreixador càlcic.

Dimensions: diàmetre boca 0,105 m, diàmetre màxim 0,129 m.

3 (SN). Fragment de colador de vora recta i paret bombada, amb perforacions transversals, de fang gris marró, negre interior i desgreixador càlcic.

Dimensions: diàmetre boca 0,145 m, diàmetre màxim 0,149 m.

4 (SN). Fragment de paret corba amb perforacions transversals i vora reduïda i entrant, tal volta de perfil esfèric, de fang cuit ocre, tons grisos, i desgreixador càlcic.

Dimensions: diàmetre boca 0,106 m, diàmetre màxim 0,122 m.

5 (MM 6192). Fragment de paret recta i oberta, vora de llavi recta i lleugerament diferenciada, possiblement de la part inferior d'una formatgera de fang ocre i gris i desgreixador càlcic.

Dimensions: diàmetre base 0,112 m.

Torreta de Tramuntana (Maó)

Les excavacions realitzades per Margaret A. Murray a sa Torreta de Tramuntana (Murray 1934) permeteren posar al descobert la taula i les restes de cases amb pati central adossades a un monument central, possiblement un talaiot o un monument escalonat. El material fou dipositat, abans de la Guerra Civil Espanyola i de la Segona Guerra Mundial, a l'University Museum of Archaeology and Anthropology of Cambridge, on treballà Steven Hertz a inicis dels anys vuitanta. Posteriorment, i gràcies a les gestions de Celia Topp, tornaren definitivament al Museu de Menorca. Per aquestes raons no es pot descartar que hi hagi hagut confusions amb altres materials procedents de l'excavació coetània de Trepucó (Murray 1932; 1938) que va fer la mateixa Margaret Murray. En el conjunt del material hi ha materials que van des de la fase pretalaiòtica a l'època islàmica, i en el jaciment es troben restes de construccions que poden correspondre a cada una de les fases d'aquesta seqüència.

Del conjunt presentat, el primer exemplar prové de la galeria I, els vuit següents de la galeria II, un tercer de la galeria III (segons la classificació de M. Murray) i els altres quatre de sa Torreta, sense especificar-ne procedència.

6 (MM 6409). Fragment de vora lleugerament diferenciada i oberta, cos vertical de paret corba i bombada amb perforacions verticals, de fang cuit grisenc, negre a l'interior i desgreixador càlcic.

Dimensions: diàmetre boca aprox. 0,180 m, diàmetre màxim 0,181 m.

7 (MM 6358). Fragment de paret corba i vertical amb perforacions transversals, de fang ocre i desgreixador càlcic.

8 (MM 63599). Fragment de paret recta, lleugerament bombada i vertical, amb perforacions transversals, de fang ocre i gris a l'interior i amb desgreixador càlcic.

9 (MM 6360). Fragment de paret vertical lleugerament bombada, amb perforacions transversals, de fang cuit ocre vermell, gris a l'interior, i desgreixador càlcic.

10 (MM 6361). Fragment de paret lleugerament corba amb perforacions transversals, de fang ocre vermell i negre, amb desgreixador càlcic.

11 (MM 6362). Fragment de paret corba i vertical amb perforacions transversals, de fang ocre, gris a l'interior i desgreixador càlcic.

12 (MM 6410). Fragment de vora girada i oberta, cos de paret vertical, corba i bombada amb perforacions transversals, de fang ocre i desgreixador càlcic.

Dimensions: diàmetre boca 0,141 m, diàmetre cos 0,142 m.

13 (MM 6413). Fragment de paret corba, amb perforacions transversals, de perfil semiesfèric o troncocònic bombat, vora lleugerament arrodonida, de fang gris, negre a l'interior, i desgreixador càlcic.

Dimensions: diàmetre boca 0,265 m.

14 (MM 6415). Fragment de vora arrodonida i inclinada a l'interior, de paret recta amb perforacions transversals, de fang ocre i gris i desgreixador càlcic.

Dimensions: diàmetre boca 0,184 m, diàmetre màxim 0,200 m.

15 (MM 64089). Fragments (5) de vora recta i lleugerament engrandida, paret recta i inclinada i perforacions transversals, de fang ocre, gris a l'interior, amb desgreixador càlcic.

Dimensions: diàmetre boca 0,146 m, diàmetre màxim 0,155 m.

16 (MM 6411). Fragment de vora entrant, recta i lleugerament engrandida, d'un vas possiblement de perfil esfèric i parets amb perforacions transversals, de fang marró clar i gris a l'interior amb desgreixador càlcic.

Dimensions: diàmetre boca 0,126 m.

17 (MM 6411). Fragment de paret recta amb perforacions transversals de perfil cilíndric lleugerament bombat i amb vora recta i engrandida, de fang ocre, gris a l'interior, i desgreixador càlcic.

Dimensions: diàmetre boca 0,130 m.

18 (MM 6414). Fragment de base plana i paret oberta amb perforacions transversals, de fang vermell i desgreixador càlcic.

Dimensions: diàmetre base 0,085 m.

19 (MM 6416). Fragment de base plana i paret oberta amb perforacions transversals, de fang vermell i desgreixador càlcic.

Dimensions: diàmetre base 0,095 m.

Torre d'en Galmés (Alaior)

Les excavacions dirigides per G. Rosselló Bordoy a Torre d'en Galmés (Rosselló 1986) constataren l'ocupació de la zona superior des de la fase pretalaiòtica a la Segona Guerra Púnica, amb perduracions puntuals que arriben fins a època islàmica. La casa circular 1, al nivell inferior, proporcionà material bàsicament del Talaiòtic III, mentre que a la casa 2 ja és abundant el material d'influència púnica i cal situar el fragment 20, procedent d'aquesta zona, en el Talaiòtic IV.

20 (SN). Fragment de paret recta amb perforacions transversals de fang gris vermell (gris a l'interior) i desgreixador càlcic.

21 (SN). Tres fragments de paret corba amb perforacions transversals de fang ocre i gris i desgreixador càlcic.

Biniparratxet Petit (Sant Lluís)

Les excavacions dutes a terme per Joan C. De Nicolás (1995) a la capçalera meridional de l'aeroport de Menorca posaren al descobert una casa talaiòtica que perdurà fins a la conquesta romana. Pel moment se n'ha editat un petit fulletó informatiu, i esperam poder disposar de més informació en un futur proper. En aquest fulletó es presenta informació gràfica de la formatgera que es descriu a continuació.

22 (N m 722-15). Fragments que permeten reconstruir una formatgera cilíndrica, de parets lleugerament bombades amb perforacions transversals. Vora superior de secció arrodonida i vora inferior aplanada marcant lleugerament el peu. Fang roig amb tons ocres i grisos i desgreixador càlcic.

Dimensions: diàmetre boca 0,164 m, diàmetre màxim 0,178 m, diàmetre base 0,144 m, altura 0,193 m.

LA RAMADERIA A LES FONTS ESCRITES CLÀSSIQUES

En algunes fonts es parla de la ramaderia a l'illa de Menorca com una de les riqueses econòmiques tradicionals (Diodor Sícul V, 16-17-18), cosa que és un indicatiu clar que aquesta economia es remunta a èpoques molt precedents, de la mateixa manera que es pot constatar que continuà en la baixa romanitat (Sever, *carta encíclica* 3, 3-4).

En altres fonts, el que es documenta és l'ús de productes derivats de la ramaderia. És possible que el text de Licofront d'Alexandria sigui el reflex d'una memòria històrica sobre l'ús de la pell de be per a la confecció de vestimenta (Licofon Alex. 633). I possiblement és més tardà l'ús de teixits de llana tenyits amb porpra, tècnica d'influència feniciopúnica. Tots dos casos testimonien la cria de bestiar amb certa abundància.

CONSTATACIÓ DE LA RAMADERIA I DE L'APROFITAMENT DE LA LLET PER LES DADES ARQUEOLÒGIQUES

La identificació d'una formatgera a la cova de Lluçamet, Lluçmajor (Veny 1968, 254-56) a la fase pretalaiòtica, i d'un petit fragment a l'estrat talaiòtic inicial de Can Roig Nou, Felanitx (Pons 1999, 106) permeten documentar aquesta forma a les fases Pretalaiòtic i Talaiòtic Inicial a l'illa de Mallorca. A Menorca aquest tipus de ceràmica no és coneguda en aquestes primeres fases, tot i que no es pot descartar que la revisió de fons antics o noves investigacions permetin constatar-ne l'existència.

La ramaderia, i en particular la cria d'ovicàprids es pot constatar en totes les fases de la prehistòria de Menorca. L'abundància de restes d'ossos en hàbitats (navetes d'habitació, cases amb pati central), santuaris (taules) o zones d'estabulació (balma de Son Boter, Cala Blanca) és significativa, tot i que de moment no s'ha fet estudis específics. En tots aquests casos és clar que la cria d'animals es feia per la seva carn, però, a més, la quantitat de restes òssies d'ovicàprids a la naveta de Cala Blanca, molt pròxima a la mar, i la presència de contenidors típics del Talaiòtic Inicial (Juan, Plantalamor 1997) indiquen que ja a finals de la primera meitat del II mil·lenni (Plantalamor, van Strydonck 1997, 69-73) podria existir una capacitat d'exportació. De fet, anàlisis de fitòlits recents fetes en algunes ceràmiques del sepulcre de ses Roques Llises - Torre d'en Galmés (Alaior) indiquen que al III mil·lenni possiblement hi havia un excedent càrnic, fet també constatat amb el mateix tipus d'anàlisi a Talatí de Dalt, Maó (Juan et al. 2002).

Més en concret, les anàlisis de fitòlits fetes en les ceràmiques del sepulcre d'Alcaldús (Alaior) constaten l'existència de conserva de productes làctics al III mil·lenni aC, elaborats directament o combinats amb cereals (Juan-Traserras, Matamala 2003).

CONCLUSIÓ

Tot i que no s'ha documentat a Menorca, la localització de formatgeres a Mallorca al Pretalaiòtic i al Talaiòtic Inicial, permet pensar que la llet elaborada com a conserva i, per tant, com a aliment de llarga duració ja era coneguda també a Menorca en aquestes primeres fases. A més, les anàlisis de fitòlits confirmen aquest fet.

Pel que fa a les fases posteriors, la quantitat i qualitat d'exemples presentats (procedents de les cases de Trepucó, sa Torreta de Tramuntana, Biniparratxet, Torre d'en Galmés) permeten afirmar que l'aprofitament de la llet, la seva conservació, i en concret l'elaboració del formatge eren freqüents a l'illa de Menorca en l'àmbit de la vida domèstica al Talaiòtic IV.

BIBLIOGRAFIA

- CAMPS COLL, J.; CANTARELLAS CAMPS, C.; PLANTALAMOR MASSANET, L.; ROSSELLÓ-BORDOY, G.; SASTRE MOLL, J.; VALLESPÍR BONET, A. (1969): «Notas para una tipología de la cerámica talaiótica mallorquina», *Mayurqa*: 60-82.
- COLL CONESA, J. (1991): *Seriación cultural de los materiales del Coval den Pep Rave (Sóller, Mallorca). Elementos calcolíticos y talaióticos*. Trabajos de Prehistoria 48: 75-101.
- FERNÁNDEZ-MIRANDA, M. (1978): *Secuencia cultural de la prehistoria de Mallorca. BPH Vol XV*. Madrid.
- GÓMEZ PANTOJA, J.; SÁNCHEZ MORENO, E. (2003): *Antes de la mesta. Un camino de ida y vuelta. La transhumancia en España*. Coord. Luis Vicente Elías Pastor y Feliciano Novoa Portela. Lunwerg - Ministerio de Educación, Ciencia y Deporte. Barcelona: 23-35.
- HERNÁNDEZ MORA, J. (1948): «Menorca prehistórica. Notas descriptivas». *Rev. De Menorca*. Maó: 323-327.
- JUAN, G. [et al.] (2002): «Talatí de dalt (Maó-Menorca). Avenç dels resultats de les excavacions fetes entre 1997 i 2000». *BSAL* 58: 371-378.
- JUAN BENEJAM, G.; PLANTALAMOR MASSANET, L. (1997): *Memòria de les excavacions a la naveta de Cala Banca (1986-1993)*. Treballs del Museu de Menorca 21. Maó.
- JUAN-TRASERRAS, J.; MATAMALA MELLÍN, J. (2003): «Estudi dels continguts de recipients ceràmics d'Alcaidus. El sepulcre d'Alcaidús». *El megalitisme de Menorca en el context de la Mediterrània occidental*. Treballs del Museu de Menorca 26. Maó: 275-279.
- MURRAY, M. A. (1932): *Cambridge excavations Minorca. Trapucó*. Part I. London.
- (1934): *Cambridge excavations in Minorca. Sa Torreta*. London.
- (1938): *Cambridge excavations in Minorca. Trapucó*. Part II. London.
- NICOLÁS MASCARÓ, J. De. (1995): *Casa talaiòtica de Biniparratxet Petit*. Maó.
- PLANTALAMOR MASSANET, L. (1991): *L'arquitectura prehistòrica i protohistòrica de Menorca i el seu marc cultural*. Treballs del Museu de Menorca 12. Maó.
- PLANTALAMOR MASSANET, L.; RITA LARRUCEA, C. (1979): «Arqueologia Prehistòrica i Protohistòrica». *Enciclopèdia de Menorca T. VIII / Arqueologia*. Maó, 62-91.
- (1986): «Influencia colonial en la cerámica indígena del talayótico final en Menorca». *Aula Orientalis* 4. Barcelona, 377-385.
- (1986a): *Guia arqueològica del poblament de Trepucó*. Consell Insular de Menorca. Ciutadella.
- PLANTALAMOR MASSANET, L.; STRYDONCK, M. VAN (1997): *La cronologia de la prehistòria de Menorca (Noves datacions de 14 C)*. Treballs del Museu de Menorca 20. Maó.
- PONS i HOMAR, G. (1991): *Les ceràmiques d'imitació al talaiòtic final*. Quaderns de Ca la Gran Cristiana 10. Palma de Mallorca.
- (1999): *Anàlisi espacial del poblament al pretalaiòtic final i talaiòtic I de Mallorca*. Col·lecció la Deixa, 2. Monografies de Patrimoni Històric. Palma.
- PUGLISI, S. M. (1959): *La civiltà appenninica. Origine della comunità pastorale in Italia*. Sansoni-Firenze: 1-116.
- ROSSELLÓ BORDOY, G. (1986): *El poblado prehistórico de Torre d'En Gaumés (Alaior)*. Monuments de les Illes Balears 3. Institut d'Estudis Balearics. Palma de Mallorca.
- ROSSELLÓ BORDOY, G.; PLANTALAMOR MASSANET, L. (1975): «Influencia de la cerámica clásica en el mundo indígena mallorquín». *XIII C.N.A. (Huelva 1973)*. Saragossa: 825-828.
- ROSSELLÓ BORDOY, G.; WALDREN, W. H. (1973): «Excavaciones en el abrigo del bosque de Son Matge (Valldemossa, Mallorca)». *NAH-Prehistòria II*. Madrid: 1-76.
- VENY, C. (?): *Las cuevas sepulcrales del bronce antiguo de Mallorca*. BPH Vol. IX. Madrid: 254-56.
- WALDREN, W. H. (1970): *A unique prehistoric bronze weapon from the Baleari Island of Mallorca*. Deya Archaeological Museum 6. Deià: 31-33.

